

לאחר התקוממות אוקטובר 2000 עמדו הפלסטינים בישראל בבירור על משמעות הסנקציות הכלכליות ועל מדיניות העוני המיושמת בעניינם. מצד אחד, מפעלים ישראליים המספקים מצרכי מזון בסיסיים נמנעו מלהיכנס ליישובים הערביים בתירוץ "ביטחוני", ומצד אחר נטשו הצרכנים הישראלים את היישובים הערביים; גם מחיריהם הנמוכים יחסית של המצרכים ושל השירותים ביישובים הללו לא פיתו אותם עוד. המדינה החלה להקשיח עוד יותר את מדיניות היד הקמוצה שלה כלפי הפלסטינים בישראל, וכך הפכה את יישוביהם לגטאות של עוני ושל אלימות. כך למדו האזרחים הערבים כי הצרכנים והמפעלים הישראליים אינם קובעים את יחסיהם הכלכליים עם האזרחים הערבים על פי שיקולים חומריים של רווח והפסד או על פי גורמי היצע וביקוש, אלא בהתאם למטרותיהם הלאומיות. יתרה מזו, כבר ברור קיומן של שתי מערכות כלכלה בישראל: כלכלה ערבית וכלכלה ישראלית-יהודית.

באותה עת (אחרי שנת 2000) החלה לעלות על סדר היום הערבי הכללי, ובעקבות כך גם על סדר היום הממשלתי (בייחוד לאחר דוח ועדת אור, ועדת החקירה הממלכתית לבירור ההתנגשויות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים באוקטובר 2000), "השאלה הכלכלית" של הפלסטינים בישראל. עד אז האליטה הפלסטינית והמפלגות הערביות והיהודיות-הערביות לא עסקו בסוגיה זו ולא התמודדו עם קיומה של כלכלה ערבית נבדלת בישראל, המצריכה כלים מיוחדים לפיתוחה. כיוון שסוגיית הכלכלה הערבית לא תפסה מקום נכבד בדיון הפוליטי והמפלגתי, התביעה הכלכלית הבולטת ביותר שהשמיעו הפלסטינים עד אז נגעה לשוויון או ל"מדינת הרווחה", ובכלל זאת להבטחת זכויותיהם של העובדים והמוחלשים. התביעה הכלכלית לרוב תפסה מקום משני בחשיבותו לאחר התביעות הפוליטיות והלאומיות לסיום הכיבוש.

לאחרונה חל אמנם שינוי בהגדרת מצבם הכלכלי של הפלסטינים בישראל, החלו להישמע קולות הקוראים לפיתוח הכלכלה ערבית ולהסרת חסמי הצמיחה, ושאלת הכלכלה הפלסטינית החלה לתפוס מקום חשוב בשיח הציבורי, אך טרם התגבשה תפיסה כלכלית

קולקטיבית של הפלסטינים בישראל וניכר היעדרו של דיון מעמיק בתביעותיהם ובבעיותיהם הכלכליות של הפלסטינים בישראל. כך גם אין דנים בשאלה מהי המדיניות הכלכלית העדיפה בעבור הפלסטינים.

מציאות זו מבליטה את חשיבותו של הגליון הארבעה עשר של "ג'דל", העוסק בשאלות מהי המדיניות הכלכלית העדיפה, בעבור הפלסטינים בישראל – האם המשטר הכלכלי הסוציאליסטי, ואולי הקפיטליסטי, או שמא השילוב בין שניהם? וכן מהם הכלים והאמצעים הנחוצים לפיתוח הכלכלה ערבית?

גליון זה כולל מאמר אנליטי מאת **אמטאנס שחאדה** וארבעה מאמרי עמדה. שניים מהם, פרי עטם של **פרופסור עזיז חידר** ושל **ד"ר מאג'ד ח'מרה**, עוסקים בשאלת המשטר הכלכלי. השניים האחרים, פרי עטם של **ד"ר רג'א אלח'אלדי** ו**ד"ר באסל ע'טאס**, עוסקים באפשרויות לפיתוח עתידה של הכלכלה הערבית.

במאמרו האנליטי סבור **אמטאנס שחאדה** שהמדינות הכלכלית הנהוגה כלפי המיעוט הערבי מבטאת שילוב בין הצורך של המדינה לנצל את "השתתפות" המיעוט הערבי בפיתוח הכלכלה הישראלית לבין רצונה לשמר את אופייה כמדינה יהודית. שחאדה מציע להגדיר מחדש את מצוקתם ואת נחיתותם הכלכלית של הפלסטינים בישראל, ולהתייחס אליהן בתוך הקשרן הלאומי הנרחב, כלומר במונחים של תהליך ההדרה הפוליטי-חברתי הכולל. שחאדה סבור עוד כי שינוי מצבם הכלכלי של הפלסטינים בישראל תלוי ישירות בסיום ההדרה החברתית והפוליטית של הפלסטינים בישראל ובשינוי מעמדם הפוליטי והאזרחי, ובכלל זאת בהשתתפותם בקבלת ההחלטות ובהתוויית המדיניות בתחומי הכלכלה, החברה, הפיתוח והצמיחה.

שני המאמרים הראשונים מוקדשים לשאלה מהי המדיניות הכלכלית העדיפה בעבור הפלסטינים בישראל. לדברי **פרופסור עזיז חידר** המערכת הכלכלית המרכזית ומדינת הרווחה, שהייתה נהוגה בישראל עד אמצע שנות השמונים של המאה הקודמת, שללו מהאזרחים הערבים את תחרות השוק ואת היכולת לנצל את המשאבים החומריים והאנושיים הנחוצים לפיתוח כלכלתם. בו בזמן סיפקה אותה המערכת שירותים שונים וביטחון סוציאלי ברמה סבירה. למרות ההפליה ברמת השירותים ובאיכותם, השירותים

הללו היו חשובים ביותר בעבור החברה החלשה שלא היה ביכולתה לספק זאת לחבריה עצמאית. ואולם, משמעותו של המשך משטר זה הייתה הנצחת ההפליה, פיגור הכלכלה הערבית והמשך התלות הכלכלית במגזר היהודי ובמוסדות המדינה. לכן המעבר אל כלכלת השוק החופשי טמן בחובו יתרונות שהמשטר המרכזי שלל מהשכבות החלשות כלכלית, ובייחוד מהאזרחים הערבים. מעבר זה מבטיח הזדמנויות לתחרות חופשית, ליזמות, ליצירתיות ולמצוינות. לכן עדיף לאזרחים הערבים להשתלב במשטר החדש אגב אימוץ תכנית צמיחה המבוססת על המרצת המשאבים הכלכליים ועל פיתוח עסקים גדולים ובינוניים. בו בזמן עליהם לפעול למען יישום מערכת של רווחה חברתית כוללת, אשר תבטיח רמת חיים בסיסית לעניים, ולהקים מערכת של סולדריות ותמיכה פנימית שתפחית את רמת העוני.

ד"ר מאג'ד ח'מרה טוען במאמרו שהשילוב בין הסוציאליזם לקפיטליזם הוא המתאים ביותר לצרכיהם וליכולותיהם של האזרחים הערבים. לדבריו כל הצעה בתחום הכלכלי, ליברלית או סוציאליסטית, הנוגדת את "מרחב הקיום" שסרטטה ישראל תידחה על ידי המדינה. מדובר אפוא בשאלה פנימית הממוקמת בתוך תחומי המגרש הפלסטיני. ח'מרה מדגיש שהגישה הליברלית נוכחת בחלל היומיומי מכורח המציאות הקיימת בישראל, ואולם נוכחות זו, לדעתו, אינה שוללת חשיבה על חלופה אחרת לצדק החברתי. התובנה הכלכלית, לפי ח'מרה, מחייבת אותנו להיות סלקטיביים ופרגמטיים ביחסנו לגישה הסוציאליסטית בניגוד לנהוג בספרות זו. הוא מוסיף ואומר מאחר וקבענו כי האלטרנטיבות הן עניין פנימי, עדיף יותר ללכת קדימה עם בניית מוסדות כלכליים בעלי אופי סוציאליסטי רחב, בנוסף ליוזמות פרטיות, ולצעוד בתהליך של שלבים המובסס על אחדות ואחדות, ושאינו שולל את ההתקדמות באמצעות הצלחות פרטיות שונות.

שני המאמרים הבאים מוקדשים כאמור לשאלה מהן האפשרויות לפיתוח הכלכלה הערבית ומהם הכלים והאמצעים הנחוצים לכך. **ד"ר רג'א אלח'אלדי** טוען שהפלסטינים אינם צריכים לדבוק בפרויקטים של שיתוף פעולה והשקעות הדדיות עם גורמים ישראליים אשר אי-כדאיותם הכלכלית כבר הוכחה. עם זאת הוא מתנגד לגישה הטוענת שאי-אפשר להשיג צמיחה כלכלית השווה לזו היהודית ולגישה המסתפקת בתלות בכלכלה הציונית על פי תנאיה שלה. לשיטתו אין להשלים עם המצב הקיים ולהיכנע לייאוש. עלינו לזכור את

נקודות הכוח של הכלכלה הערבית ולהפוך אותן לכלי חזק, לא רק כדי להילחם בחסמי הצמיחה אלא גם כדי לבנות מחדש את הכלכלה הערבית בפלסטיין. אין זה מקובל ואין זה יעיל לבחון את קשיי הכלכלה הערבית בישראל במנותק מהמצב הכלכלי הפלסטיני בכל השטחים השכנים. הרי מדובר באותה מדיניות כלכלית, מסחרית ופיננסית השולטת בכול, או לפחות במדיניות הדומה לה למדי. מה עוד שיש די הזדמנויות של סחר חליפין והשקעות הדדיות בין הערבים משני עברי הקו הירוק. הזדמנויות אלה אף נגישות יותר מאלה הנעשות בשיתוף החברות היהודיות. להערכתו הסיכוי הגדול לפיתוח הכלכלה הערבית הוא באמצעות הון לאומי פלסטיני ובאמצעות שיתוף פעולה עם הפזורה הפלסטינית ועם הפלסטינים בשטחים הכבושים, ובירושלים במיוחד.

ד"ר באסל ע'טאס טוען שניתן לפתח את הכלכלה הערבית, להילחם בעוני ולהשיג שוויון באמצעות יצירת נוסחה לשיתוף פעולה ולאינטגרציה עם הכלכלה הישראלית. לכן הוא מציע לנצל את התכניות הממשלתיות שמטרתן לפתח את הכלכלה הערבית בלי לוותר על רכיבי הזהות הלאומית ועל עקרונות היסוד הפוליטיים. כמו כן הוא מדגיש את הצורך באינטגרציה כלכלית עם העולם הערבי ובמתן עדיפות ליחסי כלכלה יעילים כדי להביא לצמיחה כלכלית וכדי להיאבק בבריחת המוחות למערב. ע'אטס מזהיר שלא ליפול במלכודת הנורמליזציה. הוא סבור שאין זה קל למצוא נוסחה שתחבר בין הסתירות האלה, אך מדגיש שהדבר אפשרי.

לקראת הגדרה מיוחדת של נחיתותם הכלכלית של הפלסטינים בישראל

אמטאנס שהאדה*

בשנים האחרונות מתרחש שינוי כלשהו במדיניות הכלכלית של מדינת ישראל כלפי הפלסטינים בישראל. אנחנו עדים לפעילות השואפת לשפר כמה מדדים כלכליים בקרב האזרחים הערבים. מתקיימות כמה יוזמות להקמת קרנות השקעות הפועלות בתוך הכלכלה הערבית וכן יוזמות אחרות של מוסדות ללא כוונת רווח לשילוב הערבים בחברות מהמגזר הפרטי. זאת נוסף על הצהרות ועל יוזמות מצד פוליטיקאים ומצד קובעי מדיניות ברוח זו. היוזמה הבולטת ביותר היא הקמת הרשות לפיתוח כלכלי במגזרים הערבי, הדרוזי והצ'רקסי בשנת 2007.

רבים מהחוקרים, מהעיתונאים ומהפוליטיקאים הערבים נוטים לאמץ את הטענה הגורסת שהשינוי במדיניות הכלכלית של ישראל כלפי הפלסטינים הושפע מרצונה להצטרף לארגון לשיתוף פעולה ולפיתוח כלכלי (OECD). ארגון זה הצביע בדוח, [אשר התפרסם בשנת 2010](#) בכותרת "Israel: a divided society", על הפערים הסוציו-אקונומיים הגדולים בין החברה הערבית והחברה החרדית מחד גיסא לבין החברה הישראלית בכללותה מאידך גיסא, בכל הנוגע להשתתפות בשוקי העבודה, להכנסות ולתוחלת העוני. הדוח אף הראה שאמנם עלה שיעור התוצר הגולמי הישראלי לנפש (תמ"ג), ירדו ממוצעי העוני ועלו שיעורי ההשתתפות בשוק העבודה, אך שיפור המדדים האלה אינו חל על הערבים ועל החרדים.

סבורני שהניסיון לייחס את השינויים במדיניות הישראלית לרצונה של ישראל להיכנס לארגון לשיתוף פעולה ולפיתוח כלכלי מופרז, אם כי אין לשלול מכול וכול את השפעתו של רצון זה על מדיניותה. האוהזים בנימוק זה מתעלמים מגורמים אחרים המשפיעים על מקבלי ההחלטות בישראל ומבטאים אופטימיות מופרזת. ההישענות המוגזמת על הארגון לשיתוף פעולה ופיתוח כלכלי טומנת בחובה סיכון מסוים, המתבטא באימוץ השפה והשיח

של ארגון זה באשר למקור הפערים החברתיים והכלכליים ישראל, ובהשלמה עם התעלמותו מגורמי השפעה פוליטיים ולאומיים. שיח זה מתייחס לפערים הכלכליים כאל מצב נורמטיבי במשטר כלכלי ליברלי אשר דוחק לשוליים חלק מהקבוצות החברתיות או האתניות. הוא מציע לטפל בפערים אלה בכלים כלכליים גרדא או באמצעות מדיניות חינוכית ותעסוקתית. זאת אף שהאיחוד האירופי, האו"ם, וארגונים בינלאומיים לא ממשלתיים התייחסו לנחיתותם הכלכלית של מיעוטי המולדת כחלק מתהליך הדרה פוליטית וחברתית-כלכלית כולל, המתבטא בכל התחומים: היעדר פיתוח של המרחב והתשתיות הפיזיות; היעדר נגישות למשאבים הפיננסיים, להון ולבנקים; אי-פיתוח תשתיות הנוגעות לענייני חברה, חינוך ובריאות. והחשוב מכול הוא שהגדרת ההדרה החברתית והכלכלית כוללת רכיבים של הדרה מהשתתפות בקבלת ההחלטות, אי-השתתפות בעיצוב המדיניות (Feiring and MRG Partners, 2003; OrrSocial,) (2005).

בניגוד לגישה שמציג ארגון OECD וכדי להסביר את מדיניותה הכלכלית העכשווית של מדינת ישראל כלפי הפלסטינים בישראל יש צורך למקם את המדיניות בהקשרה ההיסטורי ולהתייחס אליה כממשיכה את המדיניות הכלכלית הקודמת, בכך שהיא משרתת אותן מטרות גם אם בכלים שונים. כמו כן יש צורך לשלב מסקנות של כמה מודלים תאורטיים כדי ליצור מסגרת אנליטית רחבה להבנת מדיניות זו. כל זאת על רקע ההתחשבות בעובדות האלה: במדינת ישראל מתקיימות שתי כלכלות נפרדות, הכלכלה היהודית הארצית והכלכלה הערבית הלוקלית (Khalidi, 1988); יש שוקי עבודה מפוצלים – יהודי וערבי (Shafir, 1989); פועלים מנגנוני פיקוח ובקרה שמטרותיהם הן: שליטה בתושבים הערבים, הבטחת נחיתותם ושמירת תלותם הכלכלית במדינה ובקבוצת הרוב היהודית (לוסטין, 1985). נוסף על כך שוררת מציאות של קולוניאליזם פנימי שבו כלכלת המרכז (כלכלת הרוב היהודי) מנצלת את הכלכלה הערבית לצרכיה. במצב עניינים זה, הצמיחה בכלכלה היהודית אינה חודרת לכלכלה הערבית, והתמורות הכלכליות החיוביות אינן משפיעות על היישובים הערביים (Zureik, 1979).

ככלל, אנו רואים שהמדיניות הכלכלית הננקטת כלפי קבוצת המיעוט הערבית במשך השנים משלבת בין הצורך של המדינה לנצל את תרומת המיעוט הערבי בפיתוח הכלכלה

הישראלית, לבין רצונה לשמר את אופייה של ישראל כמדינה יהודית. לפעמים, מוצאת אפוא מדינת ישראל את עצמה נאלצת ליטול על עצמה את פיתוחם של היישובים הערביים כדי להבטיח את שליטתה בהם, כדי לקבוע את קצב השינויים בהם וכדי למנוע את פיתוח הכלכלה העצמית של בני המיעוט (אלח'אלדי, 1990; שחאדה, 2004, 2006).

מטרותיה אלה מסבירות את מדיניותה הנוכחית שהיא נוקטת כלפי הפלסטינים בישראל, אשר כוללת המשכיות ושינוי בעת ובעונה אחת. באשר להמשכיות: מדובר, כאמור, בהמשך הכפפת המדיניות הכלכלית לצורכי המדינה, בניסיון לנצל את תרומת המיעוט הערבי למען פיתוח הכלכלה הישראלית והגשמת אינטרסים כלכליים לאומיים. באשר לשינוי: מדובר בכך שהמדינה משתמשת בכלים חדשים, הנגזרים מכליה של הכלכלה הליברלית (כלכלת השוק) ומשותפות של מוסדות המדינה עם אנשי עסקים ערבים ועם המגזר הפרטי הערבי, תוך כדי הדרתן של המנהיגות הערבית ושל הרשויות המקומיות הערביות. דוגמה בולטת לכך היא הרשות לפיתוח הכלכלה הערבית, הדרוזית והצ'רקסית.

מטרות אלה ואופייה של המדיניות הנוכחית משתקפים היטב בנאומו של בנימין נתניהו בוועידת ראש הממשלה השלישית לפיתוח כלכלת המיעוטים "שותפות וצמיחה" אשר התקיים במרץ 2012, ועולים גם מהמלצות של חוקרים הנמנים עם שוחרי שימור העליונות הדמוגרפית היהודית.

נאום נתניהו בפתחת הכנס מבהיר חד-משמעית שיחסו למצבם הכלכלי של התושבים ה"לא יהודים", מתבסס על שלושה עקרונות: (א) מחויבותו לתפיסה הכלכלית הליברלית; (ב) רצונו להפריד מצב הכלכלי של התושבים הערבים לבין מצבם הפוליטי; (ג) הצורך לפתח את כלכלת הערבים באופן אשר ישרת את כלכלת ישראל. נתניהו סובר שהמגזר הפרטי והיוזמות הפרטיות הם מניע עיקרי לפיתוח הכלכלה הערבית, וזאת בצל הניטרליות (המדומה) של המדינה. הוא מנסה לשכנע את התושבים הערבים להסתפק בשיפור תנאי מחייתם הכלכליים ולהתרחק מדרישות לאומיות או פוליטיות. יחס זה כלפי הכלכלה הערבית וההתייחסות למצב הכלכלה הערבית בישראל מנקודת המבט של הכלכלה הליברלית אינם נטולי פנים. נקודת המבט הליברלית מאפשרת להתעלם הן מקיומם של חסמים פוליטיים מבניים המעכבים את צמיחתה של הכלכלה הערבית והן מהצורך

בהתערבות המדינה לטובת פיתוח הכלכלה הערבית כמכלול. הגישה הליברלית מסתפקת בהעלאה על נס של יוזמות כלכליות אינדיבידואליות, אשר משפרות מעט את הביצועים הכלכליים ואת נתוני הכלכלה של התושבים ה"לא יהודים".

כך אמר נתניהו בנאומו [בוועידת ראש הממשלה לשותפות ולצמיחה](#):

למיעוטים בישראל פוטנציאל עצום של צמיחה, וראוי לה למדינה להפיק מהם תועלת. אבל אנחנו לא ממצים את מלוא הפוטנציאל שלנו, כי ההשתלבות בשוק התעסוקה לא כוללת את כל אזרחינו, ובייחוד לא את מגזר המיעוטים ומגזר החרדים. אני מדבר כאן על צמיחת הכלכלה באופן שישירת את האינטרסים של כלל האזרחים הישראלים. המשמעות היא קודם כל השתלבות בני שתי האוכלוסיות האלה, ורתימת הפוטנציאל שלהם ושל הציבור שהם מייצגים בכדי שיוכל ליהנות מחיים טובים יותר...

אם אנחנו מצליחים להעלות את התל"ג לנפש בקרב בני המיעוטים והחרדים, נגיע מהר מאוד ל-40 אלף דולר לנפש, מה ששם אותנו במעלה רשימת המדינות המפותחות בעולם.

הצעד החשוב ביותר שנוכל לבצע הוא להעניק לאנשים האלה [הערבים והחרדים- א"ש] הזדמנות להשתחרר ממנטליות התלות באחרים וחלוקת הכספים למנטליות של עצמאות ויצירה. זהו השינוי המשמעותי ביותר שנוכל לבצע. כך קרה במדינות אחרות. ראיתי במו עיני מה שהתרחש בארה"ב ביחס לשכבות אוכלוסיה שלמות של מהגרים. בואו נקח לדוגמא על המהגרים האסיאתיים לארצות הברית: הם הגיעו לשם חסרי כל, אבל הצליחו לפתח את היכולות שלהם בשני תחומים עיקריים: החינוך והיזמות.

נאום נתניהו משתלב בדרישותיו של הארגון OECD מישראל ובהשגותיו של ארגון זה על מדיניותה. אך הוא נהיה נהיר אפילו יותר אם קושרים אותו לדוח האחרון של קרן המטבע

הבינלאומית ולגישות ציוניות המציעות להשתמש בכלים כלכליים ובהעלאת רמת החיים של הפלסטינים ככלי להתמודדות עם "הסכנה הדמוגרפית".

הדוח האחרון, שפורסם בפברואר 2012, של מומחי קרן המטבע הבינלאומית על אודות הכלכלה הישראלית מעלה על נס את צמיחתה ואת יציבותה של הכלכלה הישראלית, אשר צלחה את המשבר הכלכלי העולמי ואת הצטמקות הכלכלה העולמית בהצלחה יתרה, וכלי השפעות או תופעות לוואי ברמות הצמיחה או האבטלה. ועדת מומחי הקרן סבורה שיציבותה ושצמיחתה של הכלכלה הישראלית בטווח הארוך אינן תלויות אך ורק בהתפתחויות של הכלכלה העולמית, במשבר הפיננסי העולמי, בריסון ההוצאות הממשלתיות ובצמצום החוב החיצוני. צמיחה זו תלויה בראש ובראשונה בהעלאת ממוצע ההשתתפות של האזרחים הערבים (בעיקר של האזרחיות הערביות) ושל הגברים החרדים בשוקי העבודה, ובשיפור יכולות הייצור של אוכלוסיות אלה. המשמעות היא שילובם בתהליכים הכלכליים, במודרניזציה ומכאן גם בצמיחה הכלכלית. אם שיעורי השתתפותן של אוכלוסיות אלה בשוק העבודה תגיע לממוצע הכללי במדינה, אזי התוצר יצמח ב-15%, וממוצע ההכנסה השנתית לנפש יגדל ב-5%. התפתחותה של הכלכלה הישראלית תלויה אפוא, אליבא די מומחי קרן המטבע הבינלאומית, בשיפור המציאות הכלכלית של הנשים הערביות בפרט ושל התושבים הפלסטינים בכלל.

מנקודת המבט הציונית-לאומית מתקשר הסבר המדיניות הכלכלית הנוכחית עם המטרות הדמוגרפיות ועם עיסוקם של חלק מהמומחים בשימור אופייה היהודי של המדינה. שניים מהמומחים הבולטים הם ארנון סופר ויבגיניה ביסטרוב (2008), המתייחסים לצורך לשפר את מצבם הכלכלי של התושבים הפלסטינים כתנאי הכרחי לריסון גידולם הטבעי. הדבר יתאפשר באמצעות העלאת שיעור השתתפותן של הנשים הערביות בשוק העבודה בפרט, ובאמצעות שיפור מצבם הכלכלי של התושבים הפלסטינים בכלל. בד בבד לצורך התמודדות עם הסכנה הדמוגרפית הערבית מציעים שני החוקרים לשנות את הסטטוס-קו הקיים עם אוכלוסיית החרדים ולהיאבק בעליית שיעורם היחסי בחברה היהודית באמצעות שילובם בשוק העבודה.

שני החוקרים הללו יוצאים מנקודות ההנחה שישראל היא דמוקרטיה מערבית, נאורה, מודרנית ומפותחת מהבחינה הכלכלית ומהבחינה המדעית ושהיא מדינה יהודית דמוקרטית, ושראוי לה להישאר ככזו. לשיטתם מתרחשת כיום התפתחות דמוגרפית אשר עלולה להשפיע לשלילה על המפעל הציוני אם תישאר ללא טיפול. התפתחות זו נעוצה בקיומן של שתי קבוצות אוכלוסייה המעכבות את התפתחותן הכלכלית, הפוליטית, התרבותית והאורבנית. מדובר כמובן באוכלוסיית הפלסטינים ובאוכלוסיית החרדים. הסוגיה הדמוגרפית משפיעה על כל רובדי החיים בישראל: היא מאיימת על המשך הצמיחה והפיתוח הכלכליים ועל אופייה של ישראל כמדינה מערבית מודרנית בעלת רמת הכנסות גבוהה. לדברי סופר ושותפתו, הטיפול בהתפתחות הדמוגרפית דורש את שינוי אורח החיים של אוכלוסיות אלה, ובראש ובראשונה את פיתוחן הכלכלי ואת העלאת רמת השתתפותן בשוק העבודה, אשר יובילו להורדת שיעור הריבוי הטבעי.

קריאה בין השורות מלמדת על דילמה אמתית המתבטאת בחוסר היכולת לכפות אורח חיים שונה בצורה רדיקלית על אוכלוסיית החרדים. לפיכך הופך הצורך לפתח את הכלכלה הערבית ולהעלות את ממוצעי השתתפות הנשים הערביות בשוק העבודה לפתרון הכלכלי הראלי יותר. במילים אחרות: העלאת שיעור השתתפותן של הנשים הערביות בשוק העבודה יכולה לתרום לצמיחת הכלכלה הישראלית ולהורדת שיעור הריבוי הטבעי של התושבים הערבים.

סיכום

לסיכום אפשר לטעון שמדינת ישראל צריכה לשפר את מצבם הכלכלי של התושבים הפלסטינים, כדי לממש את האינטרסים הכלכליים והלאומיים שלה. שיפור זה עשוי לשפר גם את המדדים הכלכליים בכלכלה הישראלית כמכלול ועשוי להוביל לממוצעי ייצור

שנתיים המתקרבים לאלה של המדינות המפותחות. בד בבד הוא גם יאפשר למדינה להתמודד עם מה שהיא מכנה "סכנה דמוגרפית".

ממשלות ישראל חתרו להכפיף את פיתוח הכלכלה הערבית לאינטרסים של הכלכלה היהודית-ישראלית, ושזו הראשונה תשרת את הכלכלה היהודית. לממשלה הישראלית חשוב שהכלכלה הערבית תצמח בחסותה ובאמצעותה, וזאת כמובן בתנאי שצמיחה זו לא תפר את יחסי הכוחות הכלכליים בין הקולקטיב היהודי לבין הקולקטיב הערבי. והחשוב מכול, שפיתוחם הכלכלי של הערבים לא יעלה את רמת המטרות והדרישות הפוליטיות של הפלסטינים בישראל. הממשלה מממשת מדיניות זו באמצעות הסמכת רשות פיתוח הכלכלה הערבית במשרד ראש הממשלה, כדי שזו תפקח על רמת הצמיחה הכלכלית ותגדיר את היקפה בדרכים האלה:

- יצירת קשר ישיר עם אנשי העסקים, תוך כדי נטרול המנהיגות הפוליטית והמוסדות הקולקטיביים, דוגמת ועדת המעקב.

- הפקדת חלק ממשומות אלה בידי המגזר הפרטי הישראלי.

- הקצאת משאבים ותקציבים לחברות פרטיות ולא לגופים ציבוריים, דוגמת הרשויות המקומיות (זאת בניגוד למדיניות של ממשלת רבין).

- החלטה שהמגזר הפרטי או המגזר המערוב הוא זה שיקבע את הענפים הכלכליים בהתאם לתועלת הכלכלית, אגב הזנחת התועלת והאינטרסים הערבים הכלכליים.

- השינוי לא ייעשה באמצעות מדיניות ממשלתית כוללת, אם כי דרך רשות ממשלתית מוגבלת בסמכויות ובתקציביה. צעד זה מבטיח את התרת הזיקה בין הרכיבים הכלכליים והפוליטיים, ובין הרכיבים הכלכליים ואלה הלאומיים.

- המדינה לא תשנה את המבנה ואת ההרכב של כוח העבודה הפלסטיני, אלא תחתור להעלות את רמת ההשתתפות של הנשים בשוק העבודה בלי לשנות את מעמדם הכלכלי של הנשים. אפשר ליישם זאת באמצעות מדיניות אשר תעלה את רמת השתתפות הנשים בשוקי העבודה ותעלה את התוצר הגולמי הלאומי (תל"ג), אך בד בבד תנציח את העוני של

הנשים באמצעות העסקתן בענפים כלכליים אשר עברו תהליך של פמיניזציה ואשר אינם משנים את יחסי הכוחות בין הכלכלה הערבית והיהודית.

- השינוי יהיה קשור בהון יהודי או ממשלתי כדי להבטיח התנהגות פוליטית תקינה.

אם מניחים שגישת הקולוניאליזם הפנימי, התלות, הפיקוח והקואופטציה מסבירים את הניצול של כוח העבודה הערבי, את תרבות הצריכה הערבית, את היעדר הפיתוח והמודרניזציה של הכלכלה הערבית ואת נחיתותה בעשורים הראשונים של הקמת ישראל, אזי גישה זו מסבירה גם את התכניות הנוכחיות לפיתוח הכלכלה הערבית אם כי בשינוי הכלים. המשמעות היא שהמפעל הציוני זקוק בתקופה זו לפתח את הכלכלה הערבית ככלי שרת לכלכלה הישראלית ולמטרותיו הלאומיות האחרות. לכן הוא ממשיך להשתמש בכלכלה ככלי של פיקוח ושל קואופטציה. הכלים השתנו אך המטרות נשארו קבועות.

מכאן הצורך החיוני להציב הגדרה מחודשת למצוקתה של הכלכלה הפלסטינית בישראל ולנחיתותה. הגדרה מחודשת זו תמקם את המצוקה במסגרת הפוליטית והלאומית הרחבה ותתייחס אליה כחלק מתהליך הדרה פוליטית וחברתית-כלכלית כוללת. שינוי מעמדם הכלכלי של הפלסטינים בישראל מתקשר ישירות לסיום הדרתם החברתית והכלכלית ולשינוי מעמדם הפוליטי והאזרחי של הפלסטינים. משמעות הדבר שאוכלוסייה זו תתחיל ליטול חלק בקבלת ההחלטות ובקביעת המדיניות, על שלל רבדיה: הכלכליים, החברתיים ובענייני מדיניות הפיתוח והצמיחה. מחקרים אשר נערכו בקרב עמים אחרים מראים ששינוי המצב הכלכלי מחייב תהליך פיתוח מקיף הכולל את כל רכיבי הפיתוח הבר-קיימא. הגדרת הבעיה מחדש והתאמת המושגים והמונחים להגדרה זו עשויות להביא לפתרונות חדשים ובני ביצוע.

* **אמטאנס שהאדה:** עמית מחקר ב"מדה אל-כרמל" - המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי.

מקורות

אלח'אלדי, רג'אא. 1990. "התגבשות כלכלה ערבית בישראל", בתוך כמיל מנסור (עורך), **העם הפלסטיני בפנים**, ביירות: מכון למחקרים פלסטיניים (בערבית).

ביסטרוב, ייבגיניה, וארנון סופר, 2008, **הדמוגרפיה הישראלית 2010–2030: בדרך למדינה דתית**. חיפה: קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה.

לוסטיק, איאן, 1985. **ערבים במדינה היהודית: שליטת ישראל במיעוט לאומי**, חיפה: מפרש.

שחאדה, אמטנס. 2006. **חסימת הפיתוח: המדיניות הכלכלית כלפי המיעוט הערבי בישראל**. חיפה: מדה אל-כרמל.

שחאדה, אמטנס. 2004. **אבטלה והזרה: המיעוט הערבי בשוקי העבודה בישראל**. חיפה: מדה אל-כרמל.

Brigitte Feiring, and MRG Partners, 2003. *Indigenous Peoples and Poverty: The Cases of Bolivia, Guatemala, Honduras and Nicaragua*.

Khalidi, R., 1988. *The Arab Economic in Israel*, New York: Croom helm.

Shafir, G. 1989. *Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict 1882-1914*, Cambridge: Cambridge university press.

Shepley W. Orr, 2005. *Exclusion and the Theory of Equality: The Priority of Welfare and Fairness in Policy*.: <http://www.aunt-sue.info/assets/files/Publications/Shepley%20Orr%20social%20exclusion%20and%20the%20theory%20of%20equality.pdf>

Zureik, T. E., 1979. *The Palestinians in Israel: A Study in Internal Colonialism*, London: Routledge and Kegan Paul.

המשטר הכלכלי והאפשרויות העומדות לרשות האזרחים הערבים בישראל

עזיז חידר*

במחקר האקדמי העוסק בכלכלת הערבים אזרחי ישראל קיימת הסכמה רחבה לגבי שתי עובדות: **העובדה הראשונה** היא שתפוקותיהם הכלכליות של הערבים בישראל ואיכותן לא הגיעו לרמתה של הכלכלה הישראלית וששילובם ממשך להיות שולי ומעוות, ואף משרת את הרוב היהודי. **העובדה השנייה** היא שהמדינה מילאה תפקיד מכריע בקביעת מעמדם הכלכלי והחברתי של כלל מגזרי האוכלוסייה בישראל, וזאת בגלל אופיו הריכוזי של המשטר, בגלל שליטת המדינה במשאבים ובגלל הכוונת תהליכי הפיתוח. אין ספק שתפקיד זה אפילו עמוק ומוחלט יותר במקרה של האזרחים הערבים.

בגלל הריכוזיות ברמת התכנון וברמת ההכוונה נמנעה תחרות חופשית ברוב הענפים הכלכליים. מצב זה הוביל להעדפת האינטרס של החברות הכלכליות המונופוליסטיות במשק. אי לכך לא התאפשר למגזר הערבי להשתמש בכללי התחרות המוכרים במשטר השוק החופשי או לנצלם. נוסף על כך הדירו הממשלות הישראליות את האזרחים הערבים מתהליכי הפיתוח הכלכלי כדי למנוע מהם להפוך למגזר כלכלי עצמאי או למגזר מתחרה במגזר היהודי. כך נדחקה אפוא הכלכלה הערבית לשוליים אגב עיוותה, ניצולה והגברת תלותה.

אף על פי כן, לא עלה בידי המדיניות הישראלית לשלוט שליטה מוחלטת בתהליכים הפוליטיים והכלכליים במזרח התיכון בכלל או במגזר הערבי בפרט, ולא בצמיחתה ובפיתוחה של הכלכלה הערבית. השינוי החל לאחר מלחמת ששת הימים (1967) וכיבוש הגדה המערבית ורצועת עזה, אשר פתח נתיבים חדשים לפיתוח הכלכלה הערבית בישראל לנוכח שגשוגה של הכלכלה הישראלית, לנוכח פתיחותה כלפי השטחים הכבושים ולנוכח

התפתחות סחר מוגבר בין שני הצדדים. נוסף על כך חלו גם צמיחה דמוגרפית, עלייה ברמת ההשכלה ותמורות חברתיות ותרבותיות בקרב הפלסטינים בישראל.

תמורה נוספת החלה עם תחילת יישומה של תכנית הייצוב הכלכלית של שנת 1985, עת הצטמצם בהדרגה תפקידה של המדינה בעיצוב הכלכלה, אם כי הוא נשאר מרכזי בקביעת מצבן הכלכלי של חלק מקבוצות האוכלוסייה. מגזרים שונים נכנסו לעידן חדש המתאפיין בתחרות חופשית, אך הם סבלו מפערים ניכרים במשאבים ובנקודות הכוח. המגזר הערבי היה החלש ביותר ובעל הניסיון המועט ביותר בכללי המשחק של כלכלת השוק. עם זאת התגלו שלוש פרצות בהגבלות שהוטלו על פעילות האזרחים הערבים: התפתחות הכלכלה הישראלית בכיוון הקפיטליסטי; השפעת השתלבותה של ישראל בכלכלה הגלובלית; ותהליכי ההפרטה המתמשכים. שלוש הפרצות הללו יצרו הזדמנויות חדשות שאפשר היה לנצלן לשינוי המצב הכלכלי.

בה בעת עוררו חלק מהתפתחויות אלה השפעות שליליות על התפתחות הכלכלה הערבית: בצל העובדה שכללי המשחק לא שונו בצורה רדיקלית הייתה נסיגת השלטון מתפקידו המרכזי בניהול הכלכלה ובהכוונתה חרב פיפיות. מחז גיסא שימשה ההפרטה צעד חשוב לשילוב האזרחים הערבים בכלכלה בגלל ההשתחררות מהגבלות, חלקן חוקיות, שהטילה עליהם המדיניות הישראלית, ומאידך גיסא התרחש שילוב זה בנקודת התחלה נחותה בגלל משאביהם הדלים וניסיונם המועט של הערבים בכלכלת השוק ובגלל חולשת המגזר הציבורי והשלטון המקומי בריכוזי האוכלוסייה הערבית. המגזר הציבורי והשלטון המקומי היו, וממשיכים להיות, המעסיק הגדול והחשוב של כוח העבודה המשכיל בכלכלה הערבית.

ההפרטה, הגלובליזציה והשינויים המבניים, אשר התבטאו בצמיחת ענף ההיי-טק ובנסיגת הענפים המסורתיים, לא פעלו כולם לטובת הערבים, למרות הצטמצמות שליטת המדינה ופתיחת כמה נתיבים ליזמות הכלכלית הערבית. תהליכים אלה העמיקו את האבטלה בקרב

העובדים בעלי השכלה נמוכה וגרמו לפליטת חלקים מהם ממעגל העבודה. פתיחותו היחסית של השוק גרמה לפתיחת ארבעה ענפי כלכלה גם לפני התושבים הערבים: התפתחות גדולה במסחר על סוגיו השונים, ובכלל זאת הקמת בתי מסחר גדולים יחסית, והתרחבות המסחר הסיטונאי והייבוא; עלייה ניכרת במספר הקבלנים הערבים המבצעים פרויקטים גדולים בתחום הבנייה; התפתחות ענף ההסעות והתחבורה, כאשר חלק מהחברות הערביות מצליחות להשיג זכויות להפעלת קווי תחבורה ציבורית; התרחבות התעשיות ה"אתניות" דוגמת תעשיות המזון. על כך מתווספות עלייה ניכרת בשיעור האקדמאים, בייחוד אלה המועסקים במקצועות החופשיים, והשתלבות מוגברת של אנשי מקצוע בתחומי הרפואה והרוקחות בשוק העבודה. ענפים אלה התפתחו בעשור האחרון מהר יותר מאשר בעבר.

למרות ההתפתחויות הללו, ביצועיה של הכלכלה הערבית כמכלול ממשיכים להיות ירודים בהשוואה לרמת הכלכלה הישראלית. הכלכלה הערבית אף ממשיכה לקיים יחסי תלות עם הכלכלה הישראלית.

במציאות מעין זו, הרצון לפתח את הכלכלה הערבית ולשנות את המצב הקיים מחייב להגדיר מהי השיטה הכלכלית העדיפה לתהליך השינוי ומהן החלופות העדיפות לצמיחת הכלכלה הערבית. אך תחילה יש להתוות את המעבר משלב התגובות וההסתגלות לשלב התכנון ולקבוע מטרות ויעדים בני יישום, בצל ההתפתחויות והתמורות הכלכליות בישראל. הצבת אסטרטגיה של צמיחה מחייבת, בין השאר, הן התמודדות עם החסמים והן הגדרת הדרכים והמנגנונים למימושה. חשוב לקבוע אפשרויות ומנגנונים המאזנים בין המציאות לבין הרצון לשנותה, בלי להיות כבולים לגישה תאורטית או לעמדה אידאולוגית אשר עלולות להיות חסם בהקשר הספציפי המעסיק אותנו. עדיף אפוא להגדיר מראש את הגורמים ואת הפעילויות אשר עשויים לסייע בתהליך הצמיחה.

האתגר הראשון אשר ניצב בפני האזרחים הערבים הוא קביעת השיטה הכלכלית העדיפה אשר תשרת את האינטרסים שלהם ותתרום לשיפור מצבם ולהעלאת מעמדם הכלכלי. עד שנות השמונים שלטה בישראל שיטה כלכלית ריכוזית, אשר מנעה את הערבים מלהתחרות בשוק הישראלי ומלהשתמש במשאביהם החומריים והאנושיים לפיתוח כלכלתם. באותה עת העניקה שיטה כלכלית זו רמה מסוימת של שירותים וביטחון סוציאלי. למרות ההפליה בכמותם ובאיכותם של השירותים, הם היו חשובים מאוד בחברה חלשה אשר לא יכולה הייתה לספק אותם לחבריה בעצמה. עם זאת המשך השיטה הזאת משמעו המשך ההפליה, המשך הנחשלות של הכלכלה הערבית והמשך תלותה הכלכלית במגזר היהודי ובמוסדות המדינה. המעבר לכלכלת השוק טומן בחובו רכיבים חיוביים, אשר המשטר המרכזי גזל מהשכבות החלשות ובעיקר מהאזרחים הערבים. כלכלת השוק מספקת הזדמנויות לתחרות חופשית ליזמות ולגיוס כוחות, בצד הזדמנויות ליצירה ולהצטיינות.

האפשרות העדיפה הניצבת לפני הערבים בישראל, בהנחה שאינם יכולים לעצור את ההתפתחויות הכלכליות המואצות או אף להשפיע עליהן ברמות הפוליטיות והכלכליות, היא ההשתלבות במשטר הכלכלי החדש וניצול ההזדמנויות שהוא מספק. הדבר יכול להתאפשר באמצעות תכנית אשר תתבסס על המרצת המשאבים הכלכליים, על הצמחת העסקים הגדולים והבינוניים ועל גיוס הכוחות המקצועיים. באותה עת יש לשאוף להנהיג משטר רווחה כולל, אשר יבטיח רמת חיים ושירותים מינימליים לשכבות החלשות. כמו כן יש לפעול להקמת מנגנון סולידריות וערבות הדדית פנימי אשר יתרום לצמצום רמות העוני. מטרה אחרונה זו דורשת מעורבות מאומצת מצד מוסדות החברה האזרחית ותיאום ביניהם.

אפשרות זו מקבלת משנה תוקף לאור העובדה שאין בידינו האפשרות להקים כלכלה אתנית מהסוג המאפיין את המובלעות האתניות (Enclave) בחברות רבות. אפשרות זו נמנעת מאתנו לנוכח ממדיו המצומצמים יחסית של השוק בישראל, פיזורם הגאוגרפי של האזרחים הערבים, רמת הפיתוח הכלכלי הנמוכה בריכוזי האוכלוסייה הערבים ועמדתם

המנוכרת של המדינה והרוב היהודי כלפי האזרחים הערבים. פיתוח העסקים הכלכליים הגדולים והמעורבות עם העסקים במגזר היהודי הם גורם חשוב העשוי להשפיע לטובה על המדיניות הנקטת כלפי הערבים, בייחוד לנוכח העובדה שההזדמנויות הכלכליות שהמשק הישראלי מספק גדולות לאין ערוך מההזדמנויות שמספק המשק הערבי.

נוסף על השיקולים הללו עברה המדינה כבדת דרך של ממש בתהליך ההפרטה ואף השיגה תוצאות מוחשיות, זאת הודות להשתלבותה במהלכי הגלובליזציה ככלכלה חזקה ומפותחת באחד הענפים השולטים בכלכלה העולמית, הלוא הוא ענף ההיי-טק. ובדומה למצב ביחסים הבינלאומיים, גם בתחום היחסים בין הקבוצות בתוך המדינות, קבוצה אשר תצליח להשתלב בתהליך הכלכלי מעמדת כוח ותוכל לספק את כוח העבודה הדרוש לכלכלה המשתנה, תוכל גם להגיע להישגים כלכליים ואף לחזק את מעמדה החברתי והפוליטי. קבוצה אשר תנסה להשתלב בתהליך מתוך עמדה כנועה וכקבוצה צרכנית, אגב הישענות על החלטותיהם של בעלי הכוח, תייצר מחדש את מיקומה הנחות במשטר זה. האתגר התכנוני מתבטא, אם כן, במציאת שיטות, כלים ומשאבים אשר יעזרו לפיתוח הכלכלה הערבית.

לבסוף נזכיר שאחד השיקולים העיקריים של המדינה מתבטא במניעת יצירת תשתית כלכלית חזקה של האזרחים הערבים, המוגדרים לעתים "גיס חמישי" ולעתים "סכנה דמוגרפית". לפיכך המשטר הכלכלי הליברלי, המחליש את תפקידה של המדינה, הוא המשטר הרצוי למימוש הפוטנציאל של הערבים ולגיוסו למען שיפור מצבם.

ההפרטה פותחת חלון הזדמנויות לבעלי האמצעים הכלכליים, למרות קיום המונופולים, ומאפשרת תחרות בכל התחומים: הן ברמת המדינה הן בתוך המגזר הערבי. חשוב גם לנצל את ההפרטה ואת ההזדמנויות לשיתוף הפעולה לצורך הקמת מוסדות פיננסיים, מקומיים וזרים, ולצורך הקמת מוסדות בנקאיים לוויסות החיסכון במגזר הערבי ולניצול הכספים הללו לצורכי השקעות. במקרה של האזרחים הערבים הצבענו על כך שההפרטה פתחה דלתות שהיו עד כה סגורות בפני אקדמאים במקצועות מועדפים, דוגמת מקצועות הרפואה

והרוקחות. ההפרטה בהקשר של הגלובליזציה פותחת לרווחה גם דלתות לפני הייבוא והייצוא. ואכן אלה התהליכים שאנו עדים להם מאז ראשית שנות התשעים.

* **פרופסור עזיז חיידר:** חוקר ומרצה במדעי החברה, מכון "ון-ליר", ירושלים.

מנחיתות כלכלית להתהוות כלכלית

מאג'ד ח'מרה*

תאוריות הכלכלה המדינית והפרקטיקות הקיימות במציאות סוקרות תצורות חברתיות-כלכליות רבות, אשר ליוו את התפתחות החברה האנושית החל בתקופה הקמאית (או כפי שהיא נקראת בפי אחדים בשם הקומוניזם הפרימיטיבי), דרך העבדות והפאודליזם וכלה בקפיטליזם. זאת חרף החיים המשותפים הכפויים בין הקפיטליזם לבין הסוציאליזם, שהתבסס במזרח אירופה ובכמה מובלעות ביבשות האחרות. לכל תצורה היו מאפיינים משלה מבחינת בניין-העל שלה, מבחינת בסיסה החברתי-כלכלי והלאומי ומבחינת האיזון שתואם את תלותה המעמדית.

במקרה שלנו, הדיבור על "התפתחות הכלכלה הערבית הפלסטינית במדינת ישראל" אינו מנותק מהקשרו ההיסטורי ומממדי הזמן והמקום. הכלכלה הפלסטינית לדורותיה עברה תצורות כלכליות-חברתיות רבות, אשר הבדילו אותה מכלכלות אחרות בגלל העיוותים שדבקו בה בעקבות התלות הפוליטית ובעקבות הכיבושים הרצופים. אפילו משטר העבדות התבסס על מקורות חיצוניים רודניים ועל הפאודליזם ששעתק את המשטר האירופי, ולאחר מכן גם התמזג בו, אך גם עמד בניגוד לאופן הייצור המקומי המוכר בשם "אופן הייצור האסיאתי". אופן ייצור זה התאפיין בבעלות המשותפת או בבעלות חברתית קולקטיבית על הקרקע ועל אמצעי הייצור הבסיסיים, בייחוד בתחומי הכלכלה וההשקיה. הפלאח המקומי, ואין זה חשוב מה הייתה שייכותו האתנית, הלשונית והאמונתית, לא היה כמו אותו צמית מאירופה שהבעלות עליו (ולא רק כוח העבודה שלו) עברה מפאודל אחד לפאודל אחר.

אחד המאפיינים הבולטים של התפתחות החברה הערבית פלסטינית לאחר הנפכה בתוך מדינת ישראל הוא החיבור הסבוך ביותר בין הכלכלי לבין הפוליטי ובין הלאומי לבין

האינטרנציונליסטי – חיבור אשר הופך את חקר מסלולי ההתפתחות השונים למורכב. איך אפשר למשל לחקור את מסלולי התפתחות הכלכלה המיוחדת הזו מבחינת המציאות שלה, כאשר בו בזמן כל הסימנים מעידים על כך שהכלכלה הישראלית אינה עצמאית, וכאשר כל דיבור על עצמאות כלכלית במציאות של גלובליזציה הוא בבחינת חלום וחזון של עתיד רצוי? מה עוד שחובותיה של ישראל לבנק העולמי ולארצות הברית, נוסף על ריבוי הענפים הכלכליים, אינם מכשירים אותה להיות בעלת החלטה כלכלית עצמאית בהשוואה לגרמניה, לבריטניה ולצרפת. עצמאות ההחלטה הישראלית "עושה שרירים" רק בנושא האזרחי הערבי.

הכלכלה העברית-יהודית הצליחה לבנות את מוסדותיה הכלכליים והפוליטיים בתקופת הכיבוש העותומאני של פלסטין, כשהיא מצוידת באמצעי הניהול המודרניים ביותר בזמנו. התפיסה העומדת מאחורי רוב המוסדות האלה לקוחה מעולם החשיבה הסוציאליסטית, שהפכה לאחר מכן למה שמכונה "הציונות הסוציאליסטית". אין זה המקום לעמוד על פרטי הסתירה בין הציונות כמייצגת את הבורגנות היהודית באירופה, הפרגמטית והתומכת בכל בניין-על המתיישב עם מטרותיה לבין השיטה הסוציאליסטית. ואולם, ההפשטה השיטתית מספקת לנו הזדמנות לעקוב אחר התפתחות צורת החשיבה הסוציאליסטית של חסידי הציונות כמו משה מונטיפיורי ומשה קס לבניית מוסדות כלכליים בסדר גודל של ההסתדרות ושל הקיבוצים. לכאורה נראה כי מפת הדרכים שלה אנו זקוקים כדי להיחלץ מאותה נחיתות כלכלית היא הליכה בעקבות הניסיון הסוציאליסטי-ציוני אגב שימוש במודל בניית מוסדות כלכליים (להבדיל מהמוסדות הערביים הפוליטיים הקיימים). כמובן שזה יהיה הצעד האידאלי, בייחוד כשאנחנו עוסקים בניסיון היסטורי בן-זמננו, קרוב אלינו ומוחשי. ואולם, המציאות מורכבת יותר: אנו ניתקל בקושי מתודולוגי אם נבחר לחקור את ה"כלכלה" שלנו לפי התאוריות הכלכליות הליברליות והנאו-ליברליות. עצם ההשוואה שומנת בחובה סכנות תאורטיות שכדאי לוותר עליהן בתקופה הזו. כי הרי הליברליזם הכלכלי מחייב קיומם של מדינה, של עם ושל כלכלה סדורה, רכיבים שאינם יכולים להתקיים לנוכח מאפייני הנחיתות האלה:

- עם המתפתח בצל הנפכה

- השתלבות מעוותת בכלכלה הישראלית

- התעצמות התרבות הצרכנית

- תלות כלכלית

- רמה מקצועית ירודה ודלות השתתפות בכוח העבודה האזרחי במסגרת הכלכלה הישראלית

הטענה לחופש הפעילות הכלכלית כיישום לאמירה "תן לדברים להתנהל באופן טבעי" (*lesse fair lesse passé*) במסגרת הכלכלה המדינית הנאו-ליברלית היא אשליה נדושה שאינה חלה על ה"כלכלה" שלנו, והיא אינה יכולה לפתח אותה לכיוון הרצוי. בהקשר זה יש לציין שלמרות התמורות האיכותיות בניהול הכלכלה הישראלית, למרות המעבר ממודל "הסוציאליזם הציוני" ומדינת הרווחה שיושמה עם הקמת המדינה ונמשכה עד שנת 1977, ולמרות מודל הכלכלה הליברלית המיושם מאז תחילת שנות השמונים ועד היום, "הכלכלה" הערבית לא הייתה חלק מהאג'נדה של ממשלות ישראל על סוגיהן. הדבר נכון הן לגבי "ממשלות הפועלים" (מבית היוצר של מפלגת העבודה), שתמכו בהתערבות המדינה במכלול הפעילות הכלכלית והפיקוח הממשלתי על המונופולים, והן לגבי הממשלות שתמכו בגישה הליברלית.

כך או כך, "הכלכלה הערבית" הייתה ועודנה במצב נחות, זאת למרות שינויים כלכליים המתרחשים בתקופה האחרונה על רקע המצב הכלכלי העולמי ועל רקע החלטה פוליטית-כלכלית של ממשלת ישראל. מציאות זו מוכיחה את קיומה של תופעה נדירה שממנה סובלים הפלסטינים בישראל באופן בלעדי, כך שהם מפסידים עם שאר המפסידים ומפסידים גם שיש מרוויחים. סיטואציה זו אינה מתיישבת עם עקרון "הצדק החברתי וההשתלבות" או עם כללי המשחק של "קח ותן". הכוונה שהדבר המשותף לכל המודלים הכלכליים הוא דחיקת הכלכלה הערבית, למרות השינויים הבולטים שהתרחשו לאחרונה הקוראים לפיתוח כלשהו של כלכלה זו.

הממסד הישראלי השליט ניאות לפתח את הכלכלה הפלסטינית בתנאי שהוא שולט בכך ושהדבר תואם את צרכיו. בכל מקרה ממסד זה לא יוותר על ההיבט הלאומי לטובת שיקול כלכלי אלא במקרים נדירים, דוגמת לחצים חיצוניים (מטעם האיחוד האירופי או מטעם ארצות הברית שהיא המחליטה בעניין הכלכלה הישראלית) או בגלל אינטרס ישראל מובהק. הגלובליזציה והשפעתה הכלכלית והתרבותית על ישראל, מעמדה התרבותי על רקע שייכותה הגאוגרפית, קיומם של מדדי תחרותיות עולמיים הקיימים בתחומי התעסוקה, הכלכלה, החובות, הגזענות, טוהר הממשל וכן מדדי התרבות והחינוך שבהם ישראל ממוקמת במקומות שאין להתגאות בהם – כל אלה מכריחים אותה לפעול למען תיקון המדדים הללו. לפי קריטריונים אלה החברה הערבית מושכת את ישראל כלפי מטה. זו הסיבה להופעת יוזמות עונתיות שונות כמו הקמת קרנות ממשלתיות ותכניות חומש בתחומים שונים, שמטרתן לעודד פיתוח חברתי-כלכלי של החברה הערבית אך לא פיתוח פוליטי שלה.

סיכום

הדיון בבחירת הגישה המתאימה יותר לפיתוח הכלכלה הערבית ובאמצעים לטפל בבעיות העוני והאבטלה ובשאלה כיצד להיחלץ ממעגל הנחיתות מייצג סוגיות מיוחדות שלא זכו להתייחסות מספקת, לנוכח התמקדותה של החברה הפלסטינית בשאלות קיומיות ובשאלות של זהות ולאומיות, ולא בגלל חוסר עניין. המציאות הקולוניאלית מולידה בכל מדינה את הבסיס של איחוד המעמדות הנמוכים – מעמד הפועלים, הפלאחים, הבורגנות הזעירה ומעמד הביניים – למען הקמת מוסדות חלופיים. אך במקרה הישראלי המצב מסובך ביותר. כל גישה בתחום הזה, אם זו הליברלית או הסוציאליסטית, הסותרת את "מרחב הקיום" שסרטטה ישראל, תתקבל בסירוב. השאלה נותרה אפוא בתחומי המגרש הפלסטיני. יש להדגיש כאן שהגישה הליברלית נוכחת בחלל היומיומי מכורח המציאות האובייקטיבית בתוך ישראל. נוכחות זו אינה אמורה לשלול חשיבה אלטרנטיבית על אודות מובן הצדק החברתי הנובע מהמנטליות הכלכלית-פוליטית הנוכחת בהיסטוריה שלנו, ומהניסיון השיתופי שליווה את התרבות הערבית ואת ההווה הפלסטינית. התובנה הכלכלית מחייבת

התייחסות סלקטיבית ופרגמטית לגישה הסוציאליסטית, וזאת להבדיל מהספרות הסוציאליסטית. מה עוד שהדיאלקטיקה המרקסיסטית עצמה קוראת לגישה כזו ואף מחייבת אותה. מאחר שקבענו כי האלטרנטיבה צריכה להיות פנימית, מן הראוי לקדם את הקמת המוסדות הכלכליים – ביוזמות פרטיות או ציבוריות – כך שיהיו בעלי אופי חברתי נרחב בצד יוזמות פרטיות. עלינו לעשות זאת תוך כדי התקדמות בשלבים הכוללים גם את סוגיית האחדות והאיחוד, וזאת בלי לשלול את אפשרות הקפיצה משלב לשלב בזכות הצלחות פרטיות שונות.

בהקשר זה אני נזכר במילים האלה: "ההבדל הוא בין התרבות המסחרית הפשוטה של הפלאח שאיבד את מולדתו לבין מנהלי החברות היהודיות המבוססות על עקרונות מרביים של השוק הקפיטליסטי שמטרתם הרווח בלבד". הבדל זה מצריך תהליך חברתי-כלכלי וניהולי לטווח רחוק שאין לפתור אותו באמצעות אותם מפתחות וגישות של הליברליזם הישן או החדש. הדבר קשור במכלול החברתי ובגישתה היצירתית של החברה הפלסטינית בישראל.

* ד"ר מאג'ד ח'מרה: סופר וחוקר פלסטיני, ד"ר בכלכלה מדינית, מתגורר בחיפה.

מעמדה של "הכלכלה הערבית" במדינת ישראל

רג'א אלה'אלדי*

הדעות חלוקות באשר לעתידם הכלכלי של הפלסטינים אזרחי מדינת ישראל. מקבלי ההחלטות ורובה המוחלט של החברה הישראלית מתייחסים לעניין הזה כאל סוגיה שולית בתהליך בניית "הכלכלה הציונית", כלומר אותה מערכת כלכלית שליוותה את כל שלבי התפשטות הפרויקט ההתיישבותי היהודי לפני שנת 1948 ואחריה. ואולם בעבור יותר מ-1.2 מיליון אזרחים ערבים בישראל – הסובלים מהיעדר כוח כלכלי עצמאי במסגרת הכלכלה הישראלית, מתלות קשה בכלכלה הישראלית, מחוסר מקורות הכנסה, מהיעדר בסיס יצרני היסטורי, מהתעלמות המדינה מכל הדרישות לפיתוח יישוביהם ומממדי אבטלה ועוני קשים – שאלת האפשרויות לצמיחת הכלכלה הערבית העתידית היא הרת גורל.

הטיעון הנפוץ ביותר בקרב מרבית הישראלים, ובקרב חלקים לא מבוטלים מבין האזרחים הערבים, מתבסס על תאוריות כלכליות הנשענות על "הכרחיות", על צמצום הפערים הכלכליים ואף על השוואתם בין האזורים הערביים הלא מפותחים לבין הכלכלה הישראלית באזורים יהודיים המפותחים כלכלית. יש לציין כי זהו אותו טיעון תיאורטי שעליו התבסס חלקו הכלכלי של הסכמי אוסלו (הסכמי פריז), אשר הבטיח את צמיחת הכלכלה הפלסטינית בשטחים הכבושים בדומה לצמיחת הכלכלה הישראלית. תאוריה זו מבוססת על ההנחה כי חילופי סחורות, שירותים ומיומנויות בין כלכלה גדולה ומתקדמת מצד אחד לבין כלכלה קטנה ולא מפותחת מהצד האחר יחשפו בהכרח את "היתרון היחסי" של כל צד. כך תיווצר תועלת הדדית של התפתחות, המבוססת על "אינטראקציה חופשית של כללי השוק" ועל הפחתת התערבות המדינה בכלכלה בהיותה "עיוות של השוק".

במסגרת תפיסה שכזו אין כלכלה ערבית ואין כלכלה יהודית אלא יש שוק כלכלי אחד. במציאות זו יש מרוויחים ומפסידים במסגרת שוק קפיטליסטי ישראלי, ואף עולמי, אחד.

ואולם, תאוריות אלה מתעלמות לא רק מהביקורת העולמית הגוברת מאז המשבר הפיננסי ו"המיתון הגדול", אלא גם מכישלונה המוחלט של מדיניות זו בהיבט הפלסטיני. החיכוכים מאז שנת 1948 ואחרי שנת 1967 בין ההתנחלות הציונית והדרישות לבניית בית לאומי יהודי מצד אחד, לבין המבנה של הכלכלה הערבית וההון הכספי והאנושי הפלסטיני מצד אחר, הולידו רק תוקפנות מתמשכת ופעולות של הפקעות ושליטה שנוצלו לטובת הרחבת הפרויקט הציוני. זאת נוסף על הפער ההולך וגדל בין תהליכי הצמיחה של הכלכלה הישראלית לבין התהליכים הפוקדים את "מחוזות" הכלכלה הערביים (אזורי 1948 ו-1967) הנמצאים תחת שליטתה של ישראל, או מה שמכונה בספרות העולמית תופעת "עיכוב הצמיחה".

מאז שנות השישים של המאה הקודמת הכירה ישראל בצורך ב"סגירת פערים" בין הרוב היהודי לבין "מגזרי המיעוטים", והיא ממשיכה להדגיש את הצורך בהכנת תכניות לפיתוח האזורים הערביים. כמו כן היא ממשיכה לטעון כי משאבי המדינה המוקצים לחברה הערבית עשויים להבטיח שגשוג "לכל האזרחים". ואולם יש להודות בעובדה שהשילוב המובטח לא התרחש ושרובם המוחלט של הפלסטינים בישראל ממשיכים לפגר אחר האזרחים היהודים לפי כל המדדים הכלכליים והחברתיים. גם היישובים הערביים מפגרים בעשורים רבים בהשוואה לכל התנחלות, ולו הקטנה ביותר, בגליל העליון; קל וחומר בהשוואה לכל שכונה בעיר יהודית.

פוליטיקאים כמו ראש ממשלת ישראל בנימין נתניהו ינסו בערמומיותם להסיט את תשומת הלב מכישלונה של המדינה היהודית בתחום הזכויות הכלכליות והחברתיות של אזרחיה הערבים. גישה זו עומדת בבסיס "מדיניותה" הנוכחית של המדינה המתאמצת להתנער מאחריותה למלא את תפקידה. במקום זאת היא מטילה על המגזר הפרטי, על שותפויות היהודיות-ערביות, על קרנות ההשקעה ועל "מנגנוני השוק" האחרים – שאותם מקדש ראש הממשלה – את מלוא האחריות ואת מלוא הנטל הכספי הכרוכים בפיתוח הכלכלה הערבית בשנים הקרובות, בהיותה "הפוטנציאל האחרון" להרחבת כלכלת המדינה. בד בבד הולך ומצטמצם תפקידה הכלכלי של המדינה בתחום הזה, כמו בשאר תחומי הכלכלה הישראלית, הקפיטליסטית החופשית בעידן ההפרטה והגלובליזציה. מודל הכלכלה הסוציאליסטית,

שאפיין את מדינת ישראל עד תחילת שנות התשעים, הפך עם התפשטות הגלובליזציה ומדיניות הסחר החופשי והפיננסי לחלום רחוק הנגזז בהדרגה.

מעניין שככל שהתעמולה הרשמית, המחקרים ה"מדעיים" ודעת הקהל מדגישים את חשיבות פיתוח "מגזר המיעוטים", כך מתגבש ומתבסס יותר הרעיון של "כלכלה ערבית" נפרדת, ומודגש מיקומו המיוחד של רעיון זה בניסיון ההתפתחות של הכלכלה הפלסטינית המתמשכת זה מאה שנים; במילים אחרות, הכלכלה הערבית נבדלת הן מהכלכלה הישראלית והן מהכלכלה הפלסטינית בשטחי 1967. אלה הממשיכים להאמין שמדיניות ישראל חותרת לשלב את הכלכלה הערבית ואת האזרחים הערבים, או שאין היא חומדת את משאביהם (כלומר את מה שנותר מהם) ואינה חפצה בהנצחת תלותו בכלכלה הציונית, טועים בעצמם ומטעים את האחרים במזיד מתוך מגמה אידאולוגית; לחילופין אפשר שהם מתעלמים ביודעין מהמתרחש בכלכלה העולמית, בפרלמנטים של אירופה ואף בעולם הערבי מאז תחילת התקוממות העמים שם ואף בחרים להתעלם מן הלקחים הנלמדים בעקבות האירועים הללו. עיון בהיסטוריה של הניסיון הכלכלי הפלסטיני בישראל, ובכלל זאת בחינת יחסי ישראל עם השטחים שנכבשו ב-1967, וכן לימוד הניסיון העולמי מאז יישום מדינות הכלכלה החופשית המוכרת בשם "הליברליזם החדש", מגלים שכל אלה סותרים את האינטרסים של הצמיחה הפלסטינית ואף פוגעים בה, או לכל הפחות מתעלמים ממנה.

מכאן עולה השאלה בקרב כל אזרח, אינטלקטואל ופוליטיקאי פלסטיני: מדוע לחזור על אותם ניסיונות ולהמשיך לקדם מדיניות ותכניות של שיתוף ושותפות הדדית והשקעות הדדיות, על בסיס הנחות מדעיות מוטעות והנחות פוליטיות שאינן בנות השגה ועל בסיס הבטחות כלכליות כוזבות? האומנם איבדנו סופית את יכולת החשיבה החופשית והיוזמה? אחדים יחשבו שאי-אפשר להשיג שוויון וצמיחה בהשוואה למגזר היהודי, ולכן עדיף להיות תלויים בכלכלה הציונית על פי תנאיה, וליהנות פה ושם ממעט קדמה מקצועית או מפרויקט מסחרי או מתפקיד כלשהו בשירותי המדינה.

נקודות התורפה של העמדה הכלכלית הפלסטינית באופן כללי הן ללא ספק אלה: אכזריות התוקפנות המתנהלת נגדה; התפזרותה של הכלכלה הפלסטינית על פני אזורים ומשטרים שונים; ומוגבלות הישגיה הממסדיים ונחיתות המוסדות הפלסטיניים. מציאות זו מנציחה את

חולשתה של הכלכלה הפלסטינית בכל התחומים והופכת אותה לתלויה, לחלשה ולחשופה לגזלה. כך התדרדרותה וחוסר יצרנותה הופכים לכרוניים ולבלתי נמנעים.

למרות כל האמור לעיל, אסור להשלים עם המצב הקיים ועם המאמצים לייחוד פלסטין. אל לנו להיקלע לייאוש לנוכח המצב. נוכל להתמודד עם מצב זה אם נזכור את נקודות התורפה של הכלכלה הערבית ואם ננסה להפוך אותן לנשק חזק שבאמצעותו אפשר להתנגד ל"עיכוב הצמיחה", ובעיקר – לבנות כלכלה ערבית בפלסטין. עומדים לרשותנו למשל הכלים האלה:

- ככל שמדינת ישראל מנסה ליישם את מדיניותה הקולוניאלית הידועה של "הפרד ומשול" בתחום הכלכלה ביחס לאזורים הערביים בתוך ישראל ובשטחים הכבושים משנת 1967 ובירושלים הערבית, כך ניתוח המסלולים הכלכליים של ה"מחוזות/אזורים" הערביים כולם במסגרת אותה נקודת מבט הופך דווקא למתאים יותר. עובדה זו מאפשרת לנו להפיק את הלקחים עבור כלל הקבוצות הפלסטיניות, ללא שום קשר למסגרת המשפטית, הפוליטית והחוקית של כל מקרה ומקרה.

- לפיכך אין זה מקובל ומועיל לבחון את הכלכלה הערבית בתוך ישראל במנותק מהמצב הכלכלי בשאר האזורים הפלסטיניים השכנים, מאחר שמדובר באותה מדיניות כלכלית, מסחרית ופיננסית השלטת בכולם או לפחות דומה לה. הדבר נכון במיוחד על רקע העובדה שהזדמנויות למסחר, לקשרים פיננסיים ולהשקעות ערביות-ערביות דרך הקו הירוק קיימות בשפע, והן אף זמינות יותר עבור החברות הערביות מאשר עבור אותן חברות יהודיות-ערביות הצצות פה ושם.

- כעבור שישים שנה של השתלבות כושלת, רק כשליש מהמשפחות הפלסטיניות בישראל תלויות במישרין בהכנסה מהכלכלה היהודית, בעוד שלישי אחר תלוי בהכנסות מהכלכלה המקומית, והשליש האחרון תלוי בהכנסות מהקצבאות הממשלתיות (זקנה, אבטלה, נכות ופנסיה). כאן בולטים בבירור מאפייני הכלכלה הערבית השורדת למרות שני דורות של דחיקה לשוליים. כמו כן בולטת האפשרות הגדולה לפתח את הכלכלה הזו בזכות ההון הפלסטיני ה"לאומי" והקשרים הכלכליים עם הפזורה הפלסטינית בכלל ועם זו המתגוררת בשטחים הכבושים ובירושלים הערבית בפרט.

- בעשור הקרוב ישתווה מספרם של התושבים הערבים והיהודים בתוך גבולות פלסטין ההיסטורית. הערבים מייצרים פחות מ-15% מהתמ"ג, עובדה המהווה אתגר ברור לשינוי. כעת השאלה היא: כיצד אפשר להגדיל את המשקל ואת האפקטיביות של התמ"ג הערבי-פלסטיני וליצור שווקים ועסקים פיננסיים ערביים משותפים?

- חשוב, ואף חובה, להפיק את הלקחים מהמאבק הפלסטיני המתמשך ומהישרדות הפלסטינים על אדמתם לנוכח הקולוניאליזם המְנַשֵּׁל (העוקר מן השורש). יש להתגאות ב"יכולת הלאומית" (או מה שמכונה "ההון החברתי") לעמוד מול המתקפה המתמשכת בלי להיכנע לה, יכולת אשר מנעה את "התבוללות" הפלסטינים בתוך ישראל ואשר תמנע את חיי השלום הנצחיים עם הכלכלה הציונית בשטחים הכבושים.

לסיכום ניתן להגיד שכל האפשרויות באות בחשבון. כישלוננו של הניסיון הסוציאליסטי הקודם אינו מעיד בהכרח על חוסר יעילותו, כפי שמעידים השינויים המתחוללים כיום במדיניות הכלכלית הגדולה באירופה (יוון, צרפת ועוד). המדיניות הליברלית הגיעה לשיאה בסוף המאה הקודמת, וכיום היא נמצאת בנסיגה בכל החזיתות: ארגנטינה, יוון וסין. אין אפוא מנוס מכך שקסמה של מדינות זה יחל להתפוגג, ומכך שמעריציה הפלסטינים ילכו ויתמעטו כאשר זו תגיע לפסגתה גם בקרב הרשות הפלסטינית. שינוי זה צפוי להתרחש בעיקר על רקע תחילת התרחבות התודעה החברתית הכלכלית החדשה בישראל בייחוד בכל הקשור לחלוקת ההכנסות והביטחון החברתי.

לנוכח כל אלה איננו יכולים להרשות לעצמנו להישאר בחזקת צופים בלבד ואיננו יכולים להסתפק בהעלאת שאלות. עלינו לחשוב על מנגנון להחזרת הלכידות והקשרים הכלכליים בין הפלסטינים משני עברי הקו הירוק, ולחשוב על הצמיחה ועל פיתוחה של הכלכלה הפלסטינית. כל זאת אגב ניצול הכלים הקיימים והיתרון היחסי של כל קבוצה מבחינת הונה החומרי והאנושי.

* רג'א אלה'אלדי: כלכלן מומחה לענייני הצמיחה הפלסטינית. מתגורר בז'נבה, ומאז שנת 1985 מועסק בוועידת האו"ם לסחר ופיתוח (UNCTAD). מאמר זה משקף את דעתו האישית ואינו מייצג בהכרח את עמדת האו"ם.

איזון הניגודים בפעילות הכלכלית הפלסטינית בישראל

ד"ר באסל ע'אטס*

מאמר זה עוסק בשתי סוגיות רגישות וחשובות ביותר מבחינת הכלכלה הערבית הפלסטינית בישראל. שתי הסוגיות יוצרות יחדיו דיכוטומיה טיפוסית מסוג הדיכוטומיות הבלתי אפשריות שחווים הפלסטינים בישראל. הסוגיה הראשונה היא הצורך בהשתלבות בכלכלה הישראלית כתנאי להשגת צמיחה כלכלית, ללחימה בעוני ולהשתתת שוויון באשר הוא. הסוגיה השנייה היא הצורך בהשתלבות כלכלית בעולם הערבי אגב שימת לב מיוחדת למרקם היחסים הכלכליים והמעשיים שעשויים להועיל בהיבטים האלה: גיבוש אסטרטגיה לצמיחת הכלכלה; חיזוק כושר ההישרדות במולדת; עידוד ההתפתחות בה; ועצירת בריחת המוחות הערביים ממנה אל המערב. כל זאת בלי ליפול במלכודת הנורמליזציה. משימות אלה אינן פשוטות כלל, אך אפשריות בהחלט.

אין זה קשה לעמוד על הניגודים המבניים של דיכוטומיה זו וכן של דיכוטומיות אחרות שנוצרו מעצם קיומנו במולדתנו ומעצם היותנו אזרחים במדינה שהוקמה על חורבות המולדת ומגדירה את עצמה מדינה יהודית. אין ספק כי המתח בין ההיבט הלאומי לבין ההיבט האזרחי במסגרת קיומנו והתנהגויותינו, במישורים האישי והקולקטיבי כאחד, מגיע לשיאו כאשר מדובר בכלכלה. ואולם, הפגת המתח זה גם כן קלה במיוחד בתחום הכלכלי. זאת מפני שבמישור הכלכלי, נראה כי ההיבט האזרחי חזק יותר מאשר ההיבט הלאומי, מפני שנכללים בו תחומים רבים הנתונים בקשרים ישירים ועבותים עם הכלכלה הישראלית: עבודה, חינוך, קבלה לאוניברסיטאות, צרכנות ומסחר ואין-ספור סוגיות יומיומיות קיומיות נוספות המכוננות כולן יחדיו "הכלכלה הערבית". השאלה, אם כן, אינה מהו הצורך בקשרים הללו, אלא מהו אופיים ומהי מידת שליטתנו בהם. במילים אחרות, כיצד אנו יכולים להפיק תועלת רבה יותר מהקשרים האלה וכיצד אפשר לצבור מהם

נקודות זכות לצורך כניסה לענפים כלכליים חדשים ולמען הגברת הייצור והשיווק בענפים הללו.

אנו עדים בשנים האחרונות לקפיצה במספר היוזמות והתכניות הרשמיות העוסקות בצמיחה הכלכלית הערבית. ברור שיוזמות אלה הן חלק ממדיניותה הכלכלית הכללית של ישראל, בייחוד בכל הנוגע להצטרפותה אל הארגון הבינלאומי לשיתוף פעולה ולפיתוח כלכלי (OECD). ניתן לומר גם כי ההקשר של רוב היוזמות והתכניות הללו הוא פוליטי-ביטחוני במובן האסטרטגי, כלומר ההנחה היא ששיפור מצבם הכלכלי של הערבים ירחיק אותם מהזרמים האסלאמיים ויחזק את "נאמנותם למדינה" או יחליש לפחות את נכונותם לסכן את הישגיהם הכלכליים למען מטרות לאומיות או פטריוטיות "קיצוניות". כמו כן ניתן לקשור יוזמות אלה בניסיון להחיל את השירות הלאומי על המגזר הערבי, ניסיון המוכר גם בשמו הדמגוגי "התחלקות בנטל".

יהיו הכוונות מאחורי היוזמות האלה והקשרן אשר יהיו, ויהיה מקורן (המגזר הפרטי או המגזר הציבורי) אשר יהיה, כחברה וכפרטים עלינו להתמודד אתן באופן חיובי וביעילות מתוך האג'נדה הפרטית שלנו ובהסתמך על ערכינו. הרי כל צעד כלכלי המגדיל את רמת התעסוקה, בייחוד של האקדמאים המובטלים, ובכך מונע את בריחתו של אפילו אקדמאי אחד או מחלץ אפילו משפחה אחת ממעגל העוני, הוא חיובי. לכן אין להתעלם מיוזמות אלה ואין אפשרות להפנות להן את הגב. התהליך יימשך מכוח התכנון ומכוח השוק; מה עוד שהחלופה גרועה הרבה יותר. עלינו לרכוש את הכלים להתמודדות עם הכלכלה המודרנית ולהרחיב את השימוש בהם. כמו כן עלינו לנצל את היוזמות למען פיתוח כוח אדם מקצועי ערבי בתחומי הניהול וההשקעות, ואל לנו להסתפק בתפקידי המהנדס, הטכנאי או הפועל. עלינו גם לנצל יוזמות אלה כדי לעודד השקעות של ההון המקומי בתחומים חדשים ולא רק בנדל"ן.

עם זאת, בהקשר של מאבקנו על זהותנו, על זכויותינו ועל מערכת היחסים שלנו עם המדינה, ובכלל זאת מידת הצלחתה או כישלונה של הישראליות, עומדות כמה סוגיות

עיקריות אחרות: השליטה על הקרקע, אזורי השיפוט, שטחי הבנייה ואף נושאים כלליים יותר כמו אופייה של המדינה. ואולם, הפתרונות לסוגיות הללו אינם יוזמות כלכליות באשר הן. עם זאת, ומנקודת המבט ההיסטורית, חברה חזקה מהבחינה הכלכלית ובעלת מינימום של משאבים ומקורות כספיים ואנושיים היא זו המסוגלת להגן על זהותה, לתבוע את זכויותיה ולנהל את הסכסוך.

כעת אתייחס לסוגיית הקשרים עם העולם הערבי כמרחב כלכלי חיוני ואסטרטגי עבור החברה הפלסטינית בישראל. סוגיה זו מציבה בפנינו אתגר גדול ומחייבת אותנו לשקוד על מציאת דרכים לשפר ולהגביר את יחסי המסחר וההשקעות הדדיים עם העולם הערבי בלי ליפול במלכודת הנורמליזציה עם ישראל. משימה זו כאמור אינה קלה, ורבים סוברים שהיא אפילו בלתי אפשרית. ואולם, למרות הקשיים אפשר להציע בסיס איתן לפתרון דילמה זו אם מתקיימים שני גורמים עיקריים: האחד פוליטי ערכי והשני ארגוני.

הגורם הפוליטי מחייב קיומו של הסכם, שיזכה להסכמה כללית, בכל המישורים הרשמיים והעממיים בקרב העולם הערבי בכלל ובקרב ההנהגה הפלסטינית בפרט. הסכם זה כולל את ביסוס היחסים הכלכליים, המדעיים והתרבותיים עם הערבים הפלסטינים בישראל כדבר לגיטימי בהיותם חלק מהעם הפלסטיני ומהאומה הערבית. כל התקשרות עם הפלסטינים תיעשה אפוא במסגרת אותה לגיטימציה ולא מתוקף הסכמי השלום השונים בין ישראל לבין כמה מדינות ערביות.

חשיבותו של הגורם השני, הארגוני, נובעת מהגורם הראשון. הגורם השני פירושו קיום מכניזם ניהולי וארגוני לפיקוח על הקשרים הכלכליים הישירים בין הערבים בישראל לבין העולם הערבי ולשיפורם, גם אם יישומם יתנהל באמצעות ירדן או באמצעות מצרים. בהקשר הזה עולות אפשרויות רבות, שהחשובה ביניהן היא הקמת מסגרת ארגונית מקצועית שתייצג את המגזר הפרטי הערבי. מסגרת כזו תזכה להכרה מטעם מדינות

וארגונים ערביים כולל הליגה הערבית, ותישא באחריות להנפקת מסמכים ותעודות מקור שיבטיחו את ניקיונה של כל פעילות כלכלית מכל נורמליזציה או מכוונות לנורמליזציה עם ישראל. ארגון כזה אפשר לייסד באמצעות הסוחרים והתעשיינים הערבים, ואפשר לממן את פעילותו באמצעות דמי חברות ודמי שירות. אם יוקם, יזכה ארגון כזה באמינות גבוהה. השגת התוצאות הרצויות אפשרית רק אם הארגון ימלא את תפקידו במקצועיות רבה וישרת את חבריו, ישמור על שמו הטוב ועל מהימנותו בעיני העולם הערבי.

האם נוכל אפוא לגבור על הניגודים האלה ולהתמודד עמם למען שיפור הכלכלה הערבית הפלסטינית בישראל בלי לוותר על עקרונות היסוד שלנו? האם יביא האביב הערבי לזירוז יישום אפשרות זו או שמא דווקא יעכב ויקפיא אותה?

* ד"ר באסל ע'טאס: מומחה לכלכלה והמו"ל של המגזין הכלכלי "מלאקום".

מצבם הכלכלי של הפלסטינים בישראל

אמטאנס שחאדה*

בסוף שנת 2010 הגיע מספרם של התושבים הערבים בישראל ל-1.3 מיליון תושבים בקירוב, שהם כ-17% מכלל התושבים בישראל, לא כולל ירושלים והגולן (ראו למ"ס, לוח 19.1, "[משקי בית ערביים 2010](#)"). מספרם של משקי הבית הערביים היה כ-280,000 שהם 15% מכלל משקי הבית בישראל. לעומת זאת חלקם של האזרחים מהתמ"ג הישראלי עמד על 10% בלבד (ראו עזרא סדן, "[חלקו-תרומתו של המגזר הערבי למשק](#)").

חלקם של האזרחים הערבים בתמ"ג הישראלי משקף במדויק את מצבם הכלכלי הנחות בהשוואה לאזרחים היהודים בישראל. על פי נתוני השלכה המרכזית לסטטיסטיקה באשר להתפלגות משקי הבית הערביים בהתאם להשתתפות בשוק העבודה וההכנסה, מוצאים שרק ב-75% מכלל משקי הבית הערביים יש ראש משק אחד לפחות מועסק, ומכאן שב-25% מכלל משקי הבית הערביים אין אף לא מועסק אחד.

התפלגות משקי הבית הערביים לפי ההשתתפות בשוק העבודה משקפת את שיעור השתתפותם הנמוך של האזרחים הערבים בשוק העבודה, ביחוד בקרב הנשים הערביות. שיעור השתתפותם של האזרחים הערבים בשוק העבודה בשנת 2010 הגיע לכ-41% (92% מועסקים, 8% מובטלים; 68.8% מהמועסקים מועסקים במשרה מלאה ו-19.5% מועסקים חלקית) (ראו למ"ס, לוח 12.10 "[ערבים בני 15 ומעלה, לפי תכונות כוח העבודה האזרחי](#)"). שיעור השתתפותם של גברים ערבים בשוק העבודה היה 60%, ומתוכם 92.3% מועסקים ו-7.7% מובטלים. בקרב נשים ערביות שיעור ההשתתפות

בשוק העבודה בשנת 2010 הגיע לכ-23%, ומתוכם 91% מועסקות ו-9% מובטלות. 50% מהנשים הערביות מועסקות במשרה מלאה ו-43% מועסקות חלקית (שם).

רמת החיים וההכנסה

בשנת 2010 עמד ממוצע ההכנסה החודשית ברוטו למשק בית בישראל על כ-14,400 שקל (כ-3,800 דולר). ההכנסה של משק בית יהודי עמדה על 15,300 שקל, בעוד שבקרב משקי הבית הערביים הייתה ההכנסה החודשית 8,716 שקל, כלומר כ-60% מההכנסה של משק בית יהודי. בקרב כלל משקי הבית שבראשם שכיר עמד ממוצע ההכנסה למשפחה בישראל על 16,700 שקל; מתוכם בקרב משקי הבית היהודיים הייתה ההכנסה הממוצעת 18,000 שקל, ואילו בקרב משקי בית ערביים הייתה הכנסה זו 9,830 שקל, כלומר 55% מההכנסה הממוצעת של משק בית יהודי. ממוצע ההכנסה נטו לכלל משקי הבית שבראשם עומד שכיר היה 13,900 שקל; בקרב משקי הבית היהודיים היה הממוצע 14,830 שקל, ואילו בקרב משקי הבית הערביים הייתה הכנסה זו 8,895 שקל, כלומר 60% מההכנסה נטו של משק בית יהודי (ראו למ"ס: "הכנסה חודשית ברוטו למשק בית בכלל האוכלוסייה ובמשקי בית שבראשם שכיר").¹

ברמת הפרט, ממוצע ההכנסה החודשית ברוטו לשכיר עמד בשנת 2010 על כ-8,100 שקל; שכיר יהודי השתכר 8,577 שקל, ואילו שכיר ערבי 5,499 שקל. ממוצע ההכנסה לגברים שכירים עמד על 9,720 שקל; בקרב שכירים יהודים היה הממוצע 10,681 שקל, לעומת 5,851 בקרב שכירים ערבים, כלומר 55% מההכנסה של גבר יהודי. באשר לנשים, ממוצע ההכנסה הכללית לשכירות עמד על 6,386 שקל; בקרב נשים יהודיות הוא היה 6,600 שקל, ואילו בקרב נשים ערביות 4,588, כלומר 70% מההכנסה של אישה יהודייה (ראו למ"ס: "הכנסה ברוטו לשכיר, לפי קבוצות אוכלוסייה, ארץ לידה תקופת עלייה ומין").²

אין זה מפתיע אפוא שמשקי הבית הערביים ממוקמים בתחתית סולם ההכנסות לפי התפלגות משקי הבית שבראשם עומד שכיר בחלוקה לעשירונים. להלן הנתונים: 22.2% ממשקי הבית הללו ממוקמים בעשירון ההכנסה הראשון (הנמוך); 30.4% בעשירון השני;

¹ <http://www.cbs.gov.il/www/publications12/1479/pdf/t02.pdf>

² <http://www.cbs.gov.il/publications12/1479/pdf/t25.pdf>

21.6% בעשירון השלישי; רק 10% בעשירון השישי; 7.8% בעשירון השביעי; כ-3% בעשירון התשיעי; חוסר ייצוג בעשירון העשירי (ראו למ"ס, "[התפלגות משקי הבית](#) שבראשם שכיר לפי ההכנסה ברוטו").

הוצאות משקי הבית

מסקר הוצאות משקי בית בישראל 2010, שערכה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (ראו למ"ס, לוח 6.2, "[הוצאה חודשיות לתצרוכת למשק בית](#)"), עולה כי ממוצע ההוצאות למשק בית עמד על 13,496 שקל; בקרב משקי בית יהודיים הוא היה 13,997 שקל, לעומת 11,512 שקל בקרב משקי הבית הערביים, כלומר 82% מההוצאה של משק בית יהודי.

שיעורי העוני

דוח המוסד לביטוח לאומי "[ממדי העוני והפערים החברתיים](#)" לשנת 2010 מגלה כי המשפחות הערביות הן העניות ביותר בישראל. לפי הדוח הגיעה תחולת העוני לכ-20% מכלל המשפחות במדינה, ומספר המשפחות העניות היה 443,300 משפחות (שהן 1,773,400 בני אדם, ומתוכם 837,300 ילדים). הנתונים מלמדים שהמשפחות הערביות הן העניות ביותר. שיעור המשפחות הערביות העניות בשנת 2010 היה 54% מכלל המשפחות הערביות, שהן 38% מכלל המשפחות העניות בישראל (בעוד המשפחות הערביות הן רק כ-15% מכלל המשפחות בישראל). לעומת זאת תחולת העוני בקרב משפחות יהודיות הייתה 15%, והיא עולה בקרב משפחות החרדים ומגיעה ל-55% (13% מכלל המשפחות העניות בישראל).

נתונים אלה עולים בקנה אחד עם המציאות שעמה מתמודדים הפלסטינים בישראל. תחולת העוני בקרב משפחות ערביות עולה בהתמדה מאז שנות התשעים, וכך גם שיעורי האבטלה בקרבם עולים על הממוצע הכללי. ממוצע ההכנסה למשפחה ערבייה נמוך יותר מזה של משפחה יהודית. כל המדדים הכלכליים מצביעים על שיעור השתתפות נמוך בשוק העבודה, ובייחוד בקרב נשים ערביות. אפשר לייחס את ההכנסה הכספית הנמוכה המאפיינת את

המגזר הערבי לגורמים האלה: אופי ענפי הכללה ומשלחי היד שבהם מועסקים האזרחים הערבים; מדיניות הממשלה השיטתית; המשך מדיניות ההדרה הכלכלית והחברתית הנהוגה כלפי הפלסטינים בישראל; החסמים המוצבים בפני התפתחותם וצמיחתם של היישובים הערביים.

* **אמטאנס שתאדה:** עמית מחקר ב"מדה אל-כרמל" - המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי.

פעילות שוטפת במדה אלכרמל

- במאי האחרון חלפו 64 שנים מאז הנפכה. לציון האירוע ערכה תכנית הלימודים הפמיניסטיים במדה אל-כרמל שולחן עגול בנושא "השפעת מדיניות הריסת הבתים על המשפחות הפלסטיניות". את הדיון פתחה מנהלת התכנית, פרופ' נאדרה שלהוב-קיבורקיאן, ובירכה את בני משפחת אבו נדים אשר הגיעו מירושלים כדי לספר על סבלם בעקבות הריסת ביתם בפעם הרביעית. לאחר מכן דיברה גב' סנאא ח'שיבון, דוקטורנטית במחלקה לשירותים חברתיים באוניברסיטה העברית בירושלים, על חשיבותו של הבית ועל השפעת מדיניות הריסת הבתים על המשפחות הפלסטיניות בירושלים מהבחינה הנפשית ומהבחינה המעשית. לבסוף דיבר מר ליית' ג'יוסי, סטודנט לתואר מוסמך במחלקה לשירותים חברתיים באוניברסיטה העברית בירושלים, על החיים בצל ההריסות ועל תחושת האבדון. הוא תיאר את השלכותיה הפסיכולוגיות של הריסת הבתים על הצעירות והצעירים הבדווים בכפרים הבלתי מוכרים בנגב.
- לרגל יציאת הגיליון השנים עשר של "ג'דל" התקיים במאי האחרון סימפוזיון במדה אל-כרמל בכותרת "מצוקת שיתוף הפעולה: הפרובלמטיות של הפרקטיקה התרבותית בקרב הפלסטינים של 48". הדוברים באירוע: מר עבד אלרחים אלשיח', ראש החוג לפילוסופיה ולימודי תרבות באוניברסיטת ביר זית; מר איאד ברגות'י, עורך וסופר בעיתון "פֶּצֶל אלמקאל"; ד"ר אסמאעיל נאשף, מרצה באוניברסיטת באר שבע והעורך האורח של הגיליון השנים עשר.
- בחודש יוני האחרון קיימה תכנית הלימודים הפמיניסטיים בשיתוף פעולה עם עמותת "מעאן – איחוד העמותות הערביות הנשיות בנגב" שולחן עגול בנושא

"מדיניות המימון, זכויות האדם והנשים הפלסטיניות בנגב". הדיון התקיים במרכז הקהילתי בעיר רהט, ופתחה אותו מנהלת התכנית, פרופ' נאדרה שלהוב-קיבורקיאן. אחריה נשאה דברים גב' אאמנה עת'אמנה, סדודנטית לתואר מוסמך בסוציולוגיה וחוקרת פמיניסטית בנושא מדיניות המרחב. חתמה את הדיון גב' הימת זועבי, מתאמת תכנית הלימודים הפמיניסטיים. את הדיון ניהלה גב' אעתדאל אבו עיאש מעמותת "מעאן".